

Received: 2025/4/20

Accepted: 2025/8/5

from 251 to 277

Mojtaba Jafarzadeh

PhD in Cultural Policy, Imam
Sadegh University, Tehran, Iran.
(Corresponding Author)
mojtabajafarzadeh@isu.ac.ir

Rakhshandeh Jafarzadeh

Master's student in Quran and
Hadith Sciences at Payam Noor
University, Ahvaz, Iran.
rakh.jafarzadeh@gmail.com

Seyyed Majid

Motaharinejad

Assistant Professor, Faculty of
Islamic Studies, Culture and
Communications, Imam Sadegh
University, Tehran, Iran.
sm.motahari@isu.ac.ir

Keywords:

Islamic Education, Tarbiyah, Surah
al-Hujurat, Qualitative Content
Analysis, Tafsir al-Mizan.

An Educational Analysis of the Structure of Surah al-Hujurat (Based on Qualitative Content Analysis)

Abstract

This study was conducted to identify and analyze the educational structure inherent in the themes of Surah al-Hujurat, motivated by the need for a systematic application of Quranic teachings within the framework of Islamic education. The central research question was twofold: what educational themes can be identified within this Surah, and what pedagogical structure emerges from a qualitative analysis of these themes? The research employed a qualitative content analysis methodology with a deductive approach, relying principally on the exegesis of Tafsir al-Mizan. The findings reveal that the educational structure of Surah al-Hujurat can be classified into four overarching categories: (1) Principles and Foundations of Islamic Education, which establishes the core ideological and philosophical underpinnings; (2) Requirements of the Islamic Educational Process, detailing the necessary conditions and prerequisites for effective تربية (tarbiyah); (3) Key Actions for the Realization of Islamic Education, outlining the practical steps and behaviors required to implement the educational model; and (4) Outcomes and Consequences of Islamic Education, describing the anticipated results and transformative impact on the individual and society. Each of these macro-categories has been elaborated in detail to clarify its dimensions, with the aim that the research findings may serve as a strategic model for policymakers, educators, and families in both educational and social domains.

تحلیل تربیتی ساختار سوره‌ی مبارکه‌ی حجرات (مبتهی بر تحلیل محتوای کیفی)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱/۳۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۱۴
از صفحه ۲۵۱ تا صفحه ۲۷۷

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تحلیل ساختار تربیتی مضامین سوره مبارکه حجرات و با توجه به ضرورت بهره‌برداری نظام‌مند از آموزه‌های قرآنی در تربیت اسلامی انجام شد. مسئله اصلی تحقیق آن بود که چه مضامین تربیتی‌ای در این سوره قابل شناسایی است و تحلیل کیفی این مضامین چه ساختار تربیتی‌ای ارائه می‌دهد. روش تحقیق، تحلیل محتوای کیفی با رویکرد قیاسی و با تکیه بر تفسیر المیزان بود. یافته‌ها نشان داد که ساختار تربیتی سوره حجرات در چهار مقوله فراگیر قابل طبقه‌بندی است: نخست، «اصول و مبانی تربیت اسلامی»؛ دوم، «الزامات فرآیند تربیت اسلامی»؛ سوم، «اقدامات کلیدی در تحقق تربیت اسلامی» و چهارم، «پیامدها و نتایج تربیت اسلامی» که هر کدام از این مقولات فراگیر به صورت تفصیلی شرح و ابعاد آن تنویر شد تا نتایج پژوهش بتواند به عنوان الگویی راه‌بردی در حوزه‌های تربیتی و اجتماعی برای سیاست‌گذاران، معلمان و خانواده‌ها مورد استفاده قرار گیرد.

مجتبی جعفرزاده

دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی دانشگاه
امام صادق^(ع)، تهران، ایران (نویسنده
مسئول).
mojtabajafarzadeh@isu.ac.ir

رخشنده جعفرزاده

دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن
و حدیث دانشگاه پیام نور، اهواز،
ایران.
rakh.jafarzadeh@gmail.com

سید مجید مطهری نژاد

استادیار دانشکده‌ی معارف اسلامی
و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام
صادق^(ع)، تهران، ایران.
sm.motahari@isu.ac.ir

واژگان کلیدی:

تربیت، تربیت اسلامی، سوره
حجرات، تحلیل محتوای کیفی،
تفسیر المیزان.

تربیت به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین نیازهای انسان، فرایندی مستمر و چندبُعدی است که رشد و تعالی فردی و اجتماعی را هدف قرار می‌دهد. درعین‌حال، تربیت انسان به‌عنوان محور اصلی همه‌ی ادیان الهی به‌ویژه دین اسلام، همواره مورد توجه جدی بوده و نقش اساسی در ساخت فرد، خانواده و جامعه ایفا کرده است. در این میان، قرآن کریم به‌عنوان منبع اصیل و ماندگار هدایت انسان، گنجینه‌ای بی‌پایان از آموزه‌های تربیتی را در دل آیات خود جای داده است؛ همچنین باید توجه داشت که قرآن بسیار فراتر از کتاب هدایت فردی، منشوری برای ساخت جامعه‌ای متعادل، اخلاق‌مدار و مؤمن است. بااین‌حال، یکی از چالش‌های اساسی در حوزه‌ی تعلیم و تربیت اسلامی، نبود بهره‌برداری نظام‌مند و علمی از متون قرآنی در تدوین برنامه‌های تربیتی است، به‌گونه‌ای که بسیاری از مضامین تربیتی قرآن در قالب مفاهیم انتزاعی باقی‌مانده است و کمتر به زبان تحلیل کاربردی و متناسب با نیاز روز ترجمه شده‌اند.

در این زمینه، سوره‌ی مبارکه‌ی حجرات از جایگاه برجسته‌ای برخوردار است. این سوره مجموعه‌ای از دقیق‌ترین آموزه‌های تربیتی قرآن در عرصه‌های فردی و اجتماعی را در خود جای داده است. مضامینی همچون احترام به مقام پیامبر^(ص)، پرهیز از شایعه‌پراکنی، ضرورت راستی‌آزمایی، اجتناب از تمسخر و غیبت، رعایت آداب معاشرت، دعوت به برادری ایمانی و معیار قرار دادن تقوا به جای تفاخر قومی از جمله مواردی هستند که در این سوره با زبانی روشن و کاربردی بیان شده‌اند.

بااین‌حال، به‌رغم اهمیت و غنای تربیتی سوره‌ی حجرات، تحلیل‌های عمیق و علمی بر اساس روش‌های پژوهشی نوین برای استخراج و طبقه‌بندی مفاهیم تربیتی این سوره آن‌چنان‌که باید گسترده نبوده است؛ ازاین‌رو، انجام پژوهشی با تمرکز بر تحلیل محتوای مضامین تربیتی سوره‌ی حجرات می‌تواند گام مؤثری در جهت استخراج، تبیین و نظام‌مندسازی آموزه‌های قرآنی برای بهره‌برداری در حوزه‌ی تربیت اسلامی باشد.

پژوهش حاضر با تکیه بر ترجمه‌ی کتاب تفسیر المیزان و بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی، در پی آن است که به این موضوع علمی بپردازد و با شناسایی و تحلیل مضامین تربیتی سوره‌ی حجرات، افق‌های نوینی را در بهره‌برداری تربیتی از قرآن کریم بگشاید؛ زیرا تحلیل محتوای کیفی به‌عنوان روشی علمی و تفسیری، امکان کشف معانی عمیق و ضمنی آیات را فراهم می‌سازد و به جای رویکردی صرفاً توصیفی، به تبیین ساختارها و کارکردهای مفهومی مضامین می‌پردازد. از این رهگذر می‌توان اصول و راهکارهای تربیتی مستخرج از سوره‌ی حجرات را برای جوامع اسلامی عرضه کرد و الگویی راهبردی برای سیاست‌گذاران فرهنگی، معلمان، مربیان، نهادهای آموزشی و خانواده‌ها ارائه داد.

پرسش اصلی پژوهش حاضر این است: «چه مضامین تربیتی در سوره‌ی مبارکه‌ی حجرات قابل شناسایی است و تحلیل محتوای کیفی این مضامین چه ساختار تربیتی ارائه می‌دهد؟»

۲- چهارچوب نظری و پیشینه‌ی پژوهش

تربیت در لغت فارسی به معنای پروراندن و رشد دادن آمده است (دهخدا، ۱۳۷۳، ص ۵۷۷۶) و در زبان عربی سه ریشه برای آن ذکر شده است: نخست، «ربب» به معنای پرورش تدریجی و مالکیت که در توصیف خداوند نیز به کار می‌رود (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۳۹۹)؛ دوم، «رَبَّو» به معنای فزونی و رشد (همان، ج ۱۴، ص ۳۰۵) و سوم، «ر بی» که دلالت بر پرورش و جوان شدن دارد (ابراهیم مصطفی و دیگران، بی‌تا، ص ۳۲۶)؛ اما در اصطلاح، تربیت به فرایندی اطلاق می‌شود که طی آن، فردی برای ارتقای توانایی‌ها و رشد دیگری اقدام می‌کند که بدون آن توانایی‌هاست؛ به بیان دیگر، تربیت به معنای هدایت و نظارت بر فرایند رشد است که شامل اتخاذ تدابیر لازم برای ایجاد شرایط مناسب به‌منظور شکوفایی و پیشرفت فرد می‌شود (شکوهی، ۱۳۶۷، ص ۶). در تعریفی جامع‌تر، تربیت به معنای انتخاب گفتار و رفتار مناسب، ایجاد شرایط لازم و فراهم آوردن ابزارهای موردنیاز برای کمک به فرد است تا بتواند استعدادهای بالقوه‌ی خود را در همه‌ی ابعاد شناسایی و توسعه دهد و به‌صورت هماهنگ در مسیر هدف و کمال مطلوب حرکت کند (امینی، ۱۳۸۴، ص ۱۴).

اما آنچه برای ما در این پژوهش اهمیت دارد، تعریف تربیت از دیدگاه قرآن کریم است. در همین زمینه، فکوری و صاعد رازی (۱۴۰۳) به تبیین چستی «دانش تربیت قرآن‌بنیان» پرداخته‌اند و در تعریف خود از تربیت، آن را چنین بیان می‌کنند که: «تربیت یعنی فرایند تحول و شکوفاسازی قوه‌ی شائیه و استعدادهای متربی به‌صورت تدریجی با تکیه بر مبانی برای رسیدن به هدف غایی (کمال)». در این تعریف، مؤلفه‌های اساسی و تعیین‌کننده‌ای که برای نیل به هدف نهایی در فرایند تربیت ضروری هستند، به‌روشنی مورد تأکید و تبیین قرار گرفته‌اند.

بر پایه‌ی نظریه‌ی «وحدت موضوعی»، هریک از سوره‌های قرآن کریم واجد نوعی انسجام و یگانگی مفهومی است. نظریه‌ی وحدت موضوعی بر وجود رابطه‌ی ارگانیک و نظام‌مند میان آیات هر سوره تأکید دارد. این نظریه که گاه با عنوان «غرض و هدف سوره» نیز از آن یاد می‌شود، ازجمله مباحث نوپدید در حوزه‌ی مطالعات قرآنی است که توجه قرآن‌پژوهان را به‌ویژه در نیم‌قرن اخیر به خود جلب کرده است (ایازی، ۱۳۸۰، ص ۷). در این چهارچوب، سوره‌ی مبارکه‌ی حجرات از وحدت موضوعی برجسته‌ای برخوردار است که محور آن را مسائل تربیتی و روابط اجتماعی شکل می‌دهد (میرسندسی، ۱۴۰۱). این سوره، چهل‌ونهمین سوره‌ی قرآن کریم است و نام آن از واژه‌ی «حُجْرَات» در آیه‌ی چهارم برگرفته شده است. سوره‌ی حجرات شامل ۱۸ آیه، ۳۴۳ واژه و ۱۴۹۶ حرف است. به‌جز آیه‌ی سیزدهم، سایر آیات آن در مدینه نازل شده‌اند و ازاین‌رو، در زمره‌ی سوره‌های مدنی به‌شمار می‌آید. جایگاه این سوره در سنت اسلامی نیز چشمگیر است، چنان‌که امام صادق^(ع) در فضیلت تلاوت آن می‌فرماید: کسی که هرروز یا هر شب این سوره را تلاوت کند، در زمره‌ی زائران پیامبر اکرم^(ص) به‌شمار می‌آید (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۳، ص ۲۲۱)؛ همچنین این سوره از سوره‌های مخاطبات قرآن کریم است. ده سوره‌ی قرآن مخاطبات محسوب می‌شوند؛ پنج مورد خطاب به رسول اکرم^(ص) است (احزاب، طلاق، تحریم، مزمل، مدثر) و پنج مورد نیز خطاب

به امت‌ها و انسان‌هاست (نساء، مائده حج، حجرات، ممتحنه). درباره‌ی محتوای این سوره باید گفت که آیه‌ی اخوت، آیه‌ی نبأ و آیه‌ی غیبت از آیات مشهور این سوره است. به بیان المیزان، این سوره مشتمل بر مسائلی از احکام دین است؛ احکامی که با آن سعادت زندگی فردی انسان تکمیل می‌شود و نظام صالح و طیب در مجتمع او مستقر می‌گردد. بعضی از آن مسائل ادب جمیلی است که باید میان بنده و خدای سبحان رعایت شود و پاره‌ای آدابی است که بندگان خدا باید درباره‌ی رسول خدا^(ص) رعایت کنند که در پنج آیه‌ی اول سوره آمده است. بعضی دیگر آن احکام مربوط به مسائلی است که مردم در برخورد با یکدیگر در مجتمع زندگی خود باید آن را رعایت کنند. قسمتی دیگر مربوط به برتری‌هایی است که برخی افراد بر برخی دیگر دارند و تفاضل و برتری افراد از اهم اموری است که جامعه‌ی مدنی انسان با آن منتظم می‌شود و انسان را به سوی زندگی توأم با سعادت و عیش پاک و گوارا هدایت می‌کند و با آن بین دین حق و باطل فرق می‌گذارد و می‌فهمد کدام دین حق است و کدام از سنن اجتماعی قومی است و در آخر، سوره را با اشاره به حقیقت ایمان و اسلام ختم نموده بر بشریت منت می‌گذارد که نور ایمان را به او افاضه فرموده است. (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۱۸، ص ۴۵۵)

درباره‌ی شأن نزول سوره‌ی مبارکه‌ی حجرات، بسیاری از مفسران در خلال تفسیر آیات آغازین این سوره، ورود وفد بنی تمیم پس از فتح مکه را به عنوان شأن نزول ذکر کرده‌اند (قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۳۱۸؛ رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۸، ص ۱۰؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۸۷)؛ همچنین نزول آیه‌ی ششم این سوره را به ماجرای اعزام ولید بن عقبه برای دریافت زکات از قبیله بنی مطلق نسبت داده‌اند (طبری، ۱۴۱، ج ۲۶، ص ۷۸؛ رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۸، ص ۱۷) که رخدادی متعلق به سال نهم هجری است. درباره‌ی آیات پایانی نیز مفسران شأن نزول را ورود نمایندگان بنی اسد به مدینه و اظهار منت آنان به پیامبر به خاطر ایمان آوردنشان دانسته‌اند (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶، ص ۸۹؛ رازی، ۱۴۰۸، ج ۱۸، ص ۴۵). از آنجاکه این حوادث همگی مربوط به آغاز سال نهم هجری‌اند، برخی مفسران نیز به صراحت زمان نزول سوره‌ی حجرات را همین سال دانسته‌اند (ابن کثیر دمشقی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۳۴۲؛ ابن عاشور، بی‌تا، ج ۲۶، ص ۱۷۸).

این سوره را «سوره‌ی اخلاق و آداب» نیز نامیده‌اند. علامه طباطبایی (ره) در تفسیر گران سنگ خود، این سوره را متضمن احکامی می‌داند که سعادت فردی انسان را تضمین می‌کند و به گونه‌ای سامان یافته، زمینه‌ساز شکل‌گیری یک نظام اجتماعی صالح و پاک می‌شود (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص ۴۵۴-۴۵۵).

در سال‌های اخیر، پژوهش‌های فراوانی در حوزه‌های موضوعی گوناگون و با روش‌های تحقیق مختلف با محوریت سوره‌ی مبارکه‌ی حجرات انجام شده است. برخی پژوهش‌ها همچون پژوهش منصوری و حسینی‌زاده (۱۴۰۰) با عنوان «تبیین انسجام محتوایی سوره‌ی حجرات»، به روش تحلیل محتوای کیفی به هندسه‌ی محتوایی سوره پرداخته‌اند، با نقد نگاه رایج صرفاً اخلاقی به سوره، سه محور اصلی را شامل ۱. محوریت پیامبر اکرم^(ص) در رهبری جامعه‌ی ایمانی؛ ۲. عوامل تقویت‌کننده و تضعیف‌کننده‌ی وحدت مانند برادری ایمانی و پرهیز از تفرقه؛ ۳. ایمان به متاب‌ه مفهومی عملی

مبتنی بر اطاعت و جهاد شناسایی کرده‌اند. با این حال، حوزه‌ی موضوعی اغلب پژوهش‌های انجام‌شده ابعاد تربیتی، اخلاقی و اجتماعی سوره بوده است که جدول مشخصات کلی و یافته‌های برخی از مهم‌ترین این پژوهش‌ها در ادامه آمده است.

جدول شماره ۱. پیشینه‌ی پژوهش‌های مرتبط با سوره‌ی حجرات

نویسندگان، سال انتشار و نوع پژوهش	حوزه‌ی موضوعی و روش پژوهش	یافته‌ها
میرسندسی (۱۴۰۱) - مقاله‌ی پژوهشی	حوزه‌ی اجتماعی؛ روش تحلیل محتوا	در این پژوهش بیان می‌شود که محور اصلی سوره «عوامل مؤثر بر رشد اجتماعی در جامعه‌ی ایمانی» است. این سوره نظامی از قواعد هنجاری برای تنظیم روابط میان مؤمنان و با پیامبر ^(ص) ارائه می‌دهد و به تهدیدات انسجام اجتماعی نیز می‌پردازد. یافته‌ها بر اهمیت اخلاق، آداب اجتماعی و رابطه‌ی برادرانه به‌عنوان الگوی تعامل در جامعه‌ی مؤمنان تأکید دارند.
شکرپیگی، مروتی و قاسمی (۱۳۹۶) - مقاله‌ی پژوهشی	حوزه‌ی اجتماعی؛ (روش تحلیلی-توصیفی)	در این پژوهش با عنوان «خوانش قرآنی از سرمایه‌ی اجتماعی با تأکید بر سوره‌ی حجرات»، به بررسی مؤلفه‌های سرمایه‌ی اجتماعی در این سوره پرداخته شده است و نویسندگان سه بُعد اصلی را شناسایی کردند: ۱. بُعد شناختی شامل باورها، پیام‌ها و تجربیات مشترک؛ ۲. بُعد ساختاری شامل قواعد و معیارهای هنجاری جامعه‌ی ایمانی؛ ۳. بُعد ارتباطی که بر اعتماد، گفت‌وگوی سالم و وظایف متقابل مؤمنان تمرکز دارد.
محمدعلی‌نژاد عمران و همکاران (۱۴۰۳) - مقاله‌ی پژوهشی	حوزه‌ی تربیتی؛ (روش توصیفی-تحلیلی)	نویسندگان در این پژوهش به بررسی و استخراج راهکارهای ارتقای سلامت فردی در سوره‌ی حجرات پرداختند. آنان چهار راهبرد اصلی را شناسایی کردند: بینشی (باور به آگاهی خداوند، قدرشناسی، برادری ایمانی و نگاه برابر)، منشی (تقوا و اطاعت از خدا)، انگیزشی (امید به آینده و پاداش الهی) و کنشی (ادب نسبت به پیامبر، احترام، پرهیز از شایعه، حفظ صلح و دوری از تمسخر و غیبت).
رجائی و همکاران (۱۳۹۸) - مقاله‌ی پژوهشی	حوزه‌ی تربیتی؛ (روش توصیفی-تحلیلی)	نویسندگان در این پژوهش با هدف تبیین شیوه‌های تربیت اخلاقی در سوره‌ی حجرات و نقد دیدگاه مفسران، به استخراج شیوه‌های تربیتی پرداخته و آن‌ها را مبنای ارزیابی تفاسیر قرار داده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد، این شیوه‌ها در دو دسته قابل تقسیم‌اند: شیوه‌های مبتنی بر انگیزش الهی مانند تقوا، محبت الهی، انذار و تبشیر و شیوه‌های مبتنی بر بینش الهی مانند بیان حقیقت و تمثیل. این پژوهش همچنین بیان می‌کند که مفسران بر اخلاق تأکید داشته‌اند؛ اما در تفکیک دقیق میان مباحث تربیتی، اخلاقی و فقهی دچار خلط شده‌اند.

یافته‌ها	حوزه‌ی موضوعی و روش پژوهش	نویسندگان، سال انتشار و نوع پژوهش
<p>در مقاله‌ی «استخراج فرایند رشد جامعه‌ی اسلامی با تأکید بر سوره‌ی حجرات»، فرایند شکل‌گیری و رشد جامعه‌ی اسلامی از دیدگاه این سوره‌ی قرآن بررسی شده است. نویسندگان با تمرکز بر آموزه‌های اخلاقی و اجتماعی این سوره، محوریهایی مانند تقوا، ایمان و آداب ارتباطی مؤمنان را در تحقق انسجام اجتماعی تحلیل کرده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که پرهیز از رفتارهای مخرب چون غیبت، بی‌احترامی و تفرقه‌افکنی از شروط اساسی در ایجاد جامعه‌ای متحد و ایمانی با محوریت آموزه‌های قرآنی است.</p>	<p>حوزه‌ی اجتماعی؛ روش تحلیل محتوای کیفی</p>	<p>عبدالحسین زاده، کمالیان و عبدالحمید (۱۳۹۶) - مقاله‌ی پژوهشی</p>
<p>در مقاله‌ی «سبک زندگی اجتماعی جامعه‌ی ایمانی با محوریت سوره‌ی حجرات»، نویسندگان با تکیه بر آموزه‌های این سوره، الگویی منسجم از تعاملات اجتماعی بر پایه‌ی قرآن ارائه داده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد، مؤلفه‌هایی مانند احترام متقابل، پرهیز از غیبت و بدگمانی، حل عادلانه‌ی اختلافات و تقویت برادری ایمانی ارکان اصلی این سبک زندگی‌اند. سوره‌ی حجرات الگویی و حیانی برای ترویج فرهنگ اجتماعی دینی و ساخت جامعه‌ای وحدت‌گرا و منسجم معرفی می‌شود.</p>	<p>حوزه‌ی اجتماعی و تربیتی؛ روش توصیفی-تحلیلی</p>	<p>جعفرزاده و جعفرزاده (۱۴۰۲) - مقاله‌ی پژوهشی</p>
<p>در مقاله‌ی «روش‌شناسی بیان نکات تربیتی در قرآن با تأکید بر سوره‌ی حجرات»، نویسندگان به شناسایی شیوه‌های بیانی قرآن در انتقال آموزه‌های تربیتی پرداخته‌اند. این پژوهش هفت روش اصلی شامل تذکر، موعظه، تشویق و تنبیه، تحریک احساسات، امر و نهی، ارائه‌ی الگو و داستان‌گویی را استخراج کرده و با تمرکز بر سوره‌ی حجرات، کاربرد عینی آن‌ها را نشان داده است. نتیجه‌ی پژوهش ارائه‌ی الگوی جامعه‌ی از روش‌های تربیتی قرآنی با تأکید بر ظرفیت‌های اخلاقی و آموزشی این سوره است.</p>	<p>حوزه‌ی تربیتی؛ روش توصیفی-تحلیلی</p>	<p>یوسفی‌مقدم و علی‌محمدی (۱۴۰۲) - مقاله‌ی پژوهشی</p>
<p>در پژوهش «بررسی مبانی و روش‌های تربیت اخلاقی بر مبنای سوره‌ی مبارکه‌ی لقمان و حجرات»، نویسنده با تحلیل تفاسیر معتبر، به شناسایی مبانی هستی‌شناختی و روش‌های تربیت اخلاقی در این دو سوره پرداخته است. در سوره‌ی لقمان ۹ مبنا و در سوره‌ی حجرات ۶ مبنای تربیت اخلاقی استخراج شده است؛ همچنین ۱۲ روش تربیتی مشترک مانند تربیت توحیدی، ادب در سخن، نیک‌رفتاری خانوادگی، امر به معروف، صبر، نفی تکبر و صلح‌جویی شناسایی شده است. این پژوهش نشان می‌دهد که قرآن الگویی نظام‌مند و متنوع برای تربیت اخلاقی فرد و جامعه ارائه می‌دهد.</p>	<p>حوزه‌ی تربیت اخلاقی؛ روش توصیفی-تحلیلی</p>	<p>امیری رسکتی (۱۴۰۳) - پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد</p>

یافته‌ها	حوزه موضوعی و روش پژوهش	نویسندگان، سال انتشار و نوع پژوهش
در پژوهش «الگوی تربیتی سوره‌ی لقمان و حجرات با تأکید بر نقد الگوی تربیتی پراگماتیسم»، پژوهشگر با مقایسه‌ی تطبیقی این دو الگو، به تحلیل تفاوت‌های بنیادین در مبانی ارزشی، اهداف تربیت و نگاه به انسان پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که درحالی‌که پراگماتیسم بر نسبی‌گرایی و سودمحوری تأکید دارد، قرآن بر ارزش‌های مطلق، الهی، معنویت‌محور و غایت‌گرا استوار است. این پژوهش بر برتری الگوی تربیتی قرآنی از حیث جامع‌نگری و هدایت‌مبندی بر وحی تأکید می‌کند.	حوزه‌ی تربیتی، روش توصیفی- تحلیلی	سلیمان خیل (۱۴۰۰) - پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد
در پژوهش «نکته‌های تربیتی در سوره‌ی حجرات از منظر تفاسیر معاصر»، نویسنده با بهره‌گیری از تفاسیری چون المیزان، فی‌ظلال، التحریر و التئور و المرأغی، به تحلیل ابعاد تربیتی سوره‌ی حجرات پرداخته است. تمرکز پژوهش بر سه رابطه‌ی بنیادین انسان با خدا، پیامبر ^(ص) و جامعه‌ی اسلامی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که سوره‌ی حجرات الگویی تربیتی برای تنظیم این روابط ارائه می‌دهد؛ به‌ویژه در دو محور تربیت در ارتباط با خدا و پیامبر (ایمان، ادب، اطاعت، فروتنی) و تربیت اجتماعی (پرهیز از تمسخر، تهمت، غرور و تفاخر و تأکید بر اصلاح‌گری).	حوزه‌ی تربیتی؛ روش توصیفی- تحلیلی	خضیر (۱۴۰۱) - پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد

با وجود مطالعات متعددی که به بررسی ابعاد اخلاقی، اجتماعی یا روش‌های تربیتی در سوره‌ی حجرات پرداخته‌اند، خوانش و پژوهش جامع پیرامون ابعاد و ساختار تربیتی سوره‌ی حجرات و تحلیل محتوای این سوره از منظر تربیتی مسئله‌ای است که پرداختن به آن باید بیش‌ازپیش مورد توجه قرار گیرد؛ بنابراین، در این پژوهش در پی تحلیل محتوای کیفی مضامین تربیتی سوره‌ی حجرات هستیم و محور اصلی پژوهش ما استخراج مضامین تربیتی و تحلیل ساختار تربیتی این سوره است؛ بنابراین، نوآوری اصلی این پژوهش در آن است که با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی و تکیه بر تفسیر المیزان، برای نخستین بار ساختار تربیتی سوره‌ی حجرات را در قالب یک الگوی جامع ارائه می‌کند که هم به طبقه‌بندی نظام‌مند و تفسیری مضامین تربیتی آیات می‌پردازد و هم تلاش می‌کند تا از دل آیات، ساختاری کاربردی برای بهره‌برداری در نظام‌های تربیتی معاصر طراحی کند؛ ساختاری که می‌تواند مبنای سیاست‌گذاری آموزشی، تدوین برنامه‌ی درسی یا تربیت دینی در جامعه، خانواده یا مدرسه قرار گیرد.

۳- روش پژوهش

تحلیل محتوا یکی از روش‌های نظام‌مند در پژوهش‌های علوم اجتماعی، رفتاری و انسانی است که برای شناسایی، کدگذاری و تحلیل الگوها در داده‌ها به‌ویژه داده‌های متنی به‌کار می‌رود. هدف تحلیل محتوا آن است که معنای آشکار و پنهان در محتوای ارتباطی شناسایی شود و پژوهشگر

بتواند ساختار، مضامین، یا ویژگی‌های موجود در داده‌ها را استخراج و تحلیل کند. تحلیل محتوا به‌طور کلی به دو نوع تحلیل محتوای کمی و تحلیل محتوای کیفی تقسیم می‌شود (Elo & Kyngäs, 2008).

تحلیل محتوای کیفی یکی از روش‌های معتبر تحلیل داده‌ها محسوب می‌شود که با بهره‌گیری از فن‌های متنوع، به بررسی منظم و ساختاریافته متون و اسناد می‌پردازد. این رویکرد را می‌توان به‌عنوان یک راهبرد پژوهشی برای تفسیر معنادار محتوای داده‌های متنی تعریف کرد؛ تفسیری که از طریق فرایندهای منظم طبقه‌بندی، کدگذاری و استخراج تم‌ها یا الگوهای مفهومی صورت می‌گیرد. تحلیل محتوا این امکان را برای پژوهشگر فراهم می‌آورد تا با روشی علمی، اما با تکیه بر رویکردی ذهنی، به تفسیر داده‌ها بپردازد. اعتبار و عینیت نتایج این روش از طریق اجرای دقیق فرایند کدگذاری نظام‌مند تضمین می‌شود؛ همچنین این شیوهی تحلیلی فراتر از سطوح ظاهری متن حرکت می‌کند و تلاش می‌نماید الگوها و مضامین پنهان یا آشکار موجود در محتوای متنی را شناسایی و تحلیل کند (جانی‌پور، ۱۳۹۶).

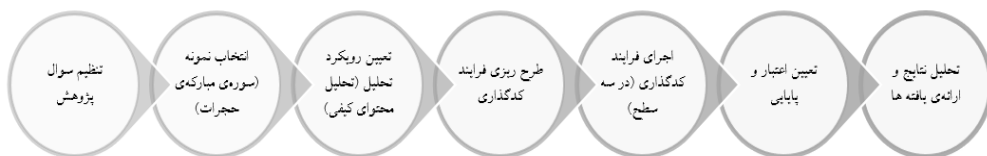
هدف اصلی از تحلیل محتوا دستیابی به شناختی ژرف‌تر، بینشی تازه و بازنمایی دقیقی از واقعیت نهفته در داده‌هاست (کرپیندورف، ۱۳۸۳، ص ۲۵). بدین منظور، پژوهشگر می‌کوشد به سطوح زیرین و معانی پنهان متن نفوذ کند و مقصود واقعی فرستندهی پیام را کشف نماید. از طریق تحلیل نظام‌مند، پژوهشگر در پی آن است تا ساختار فکری و نگرش‌های ذهنی تولیدکنندهی پیام را شناسایی کند و مؤلفه‌هایی چون اهداف، ارزش‌ها، فرهنگ و گرایش‌های مستتر در متن را بررسی نماید. این فرایند زمینه‌ساز فهم عمیق‌تر و دقیق‌تری از متن می‌شود (احمدزاده، ۱۳۹۸). فرایند روش تحلیل محتوا بر پایه‌ی دو گام کلی تجزیه (واحدبندی) و ترکیب (مقوله‌بندی) انجام می‌گیرد؛ به این صورت که ابتدا متن مدنظر به اجزای کوچک‌تر تقسیم می‌شود و سپس برای هر بخش واحد مشخصی تعریف می‌گردد. در این مطالعه، واحد تحلیل انتخاب‌شده «مضمون» است؛ مفهومی که از واژه، جمله یا بند مشخصی در متن استخراج می‌شود و می‌تواند در اشکال مختلفی چون کلمه، عبارت، جمله، پاراگراف یا کل متن نمود یابد (معروفی و یوسف‌زاده، ۱۳۸۸، ص ۱۳۶؛ Zhang & Wildemuth, P. 2).

با توجه به پرسش و هدف پژوهش که بر محور تربیت در آیات سوره‌ی مبارکه‌ی حجرات تمرکز دارد، استخراج و کدگذاری مفاهیم نهفته در جملات این آیات ضروری به‌نظر می‌رسد. بدین منظور، انتخاب «مضمون» به‌عنوان واحد تحلیل، کاملاً با هدف تحقیق همسو است. افزون بر این، واحد زمینه در این پژوهش «آیه یا آیات» در نظر گرفته‌شده است که بر مبنای تفسیر گران‌سنگ المیزان تحلیل می‌شود. پس از بررسی دقیق داده‌ها، فرایند کدگذاری آغاز می‌گردد؛ کدی که به‌منزله‌ی برچسبی مفهومی است و به هر واحد معنایی اختصاص می‌یابد. این کدها نقشی کلیدی در نام‌گذاری، تفکیک، ترجمه و سازمان‌دهی داده‌ها ایفا می‌کنند و محصول نهایی این مرحله مفاهیمی است که زمینه‌ساز طبقه‌بندی و تحلیل ساختاری در گام بعدی خواهند بود. یکی از عناصر کلیدی در فرایند مفهوم‌سازی، توجه به بستر و زمینه‌ای است که رویداد در آن رخ

داده است؛ زیرا معنا و برداشت مفهومی تحلیلگر تحت تأثیر مستقیم این بستر شکل می‌گیرد. در بیان قرآنی، این «سیاق» است که نقش تعیین‌کننده‌ای در فهم معنا از مضمون آیه ایفا می‌کند؛ به بیان دیگر، یک مضمون ممکن است در دو بافت متفاوت، معانی و تفسیرهای کاملاً متمایزی به خود گیرد و به‌طور متفاوتی کدگذاری شود؛ از این‌رو، پژوهشگر موظف است در فرایند استخراج مفاهیم، همواره با دقت به سیاق و ساختار متن توجه داشته باشد. در این زمینه، یکی از ملاحظات اساسی در تحلیل محتوای کیفی، تصمیم‌گیری درباره تمرکز بر محتوای آشکار یا پنهان است؛ زیرا هر یک از این دو، به‌نوعی با فرایند تفسیر مرتبط‌اند؛ اما عمق و سطح انتزاع آن‌ها متفاوت است. همین تمایز مفهومی سبب شده است که تحلیل محتوای کیفی به‌عنوان روشی منعطف در نظر گرفته شود، به‌ویژه زمانی که با متون دینی و پیچیده‌ای مانند آیات قرآن کریم سروکار داریم (جانی‌پور، ۱۳۹۶).

در مجموع، مراحل تحلیل محتوای کیفی در این پژوهش به شرح زیر است:

شکل شماره ۱. فرایند و مراحل پژوهش حاضر (مطابق الگوی خنifer و مسلمی، ۱۳۹۵، ص ۸۶).

۴- یافته‌های پژوهش

برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های پژوهش، در نخستین گام، همه‌ی آیات سوره به‌صورت کامل به‌طور دقیق مطالعه شد. در این مرحله، با تکیه بر تفسیر ارزشمند المیزان، فرایند کدگذاری اولیه انجام گردید. نتیجه‌ی این فرایند استخراج ۱۸۱ کد مفهومی مرتبط با موضوع تربیت از آیات سوره مبارکه بود. به‌منظور تبیین روش اجرا، کدگذاری مربوط به ۴ آیه از این سوره به‌عنوان نمونه در ادامه ارائه‌شده است:

جدول شماره ۲. بخشی از فرایند کدگذاری تحلیل محتوای کیفی

آیه‌ی / آیات مربوطه	عبارت کلیدی	مفهوم/مضمون تربیتی اولیه
آیه‌ی ۲	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ	۱. رعایت ادب گفتاری در تعامل با پیامبر و ولی خدا در جامعه ۲. احترام ظاهری و رفتاری و نیز رعایت مقام رسول خدا
آیه‌ی ۲	وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ	۳. پرهیز از رفتار معمولی با رسول خدا ۴. ضرورت تمایز در برخورد با اولیای الهی ۵. نهی از بلند سخن گفتن با پیامبر

آیه/ آیات مربوطه	عبارت کلیدی	مفهوم/مضمون تربیتی اولیه
آیه ۲	أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ	۶. حساسیت تربیتی نسبت به رفتارهای به ظاهر کوچک ۷. نابودی اعمال در صورت بی‌احترامی به پیامبر
آیه ۲	وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ	۸. مراقبه‌ی دائمی در گفتار و رفتار ۹. ضرورت توجه به اثر رفتار ظاهری بر باطن و اعمال
آیه ۲	کل آیه ۲	۱۰. پرهیز از هم‌سطح‌پنداری با مقام پیامبر و ولی خدا ۱۱. تأثیر منفی بی‌ادبی بر اعمال صالح ۱۲. ضرورت آگاهی و مراقبت دائم نسبت به رفتارها
آیه ۳	يُعْضُونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ	۱۳. تواضع به‌ویژه در زبان در برابر پیامبر و ولی الهی جامعه‌ی اسلامی
آیه ۳	أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى	۱۴. عادت دادن و تمرین دادن تقوای قلبی مؤمنان در قالب مواجهه‌ی مؤدبانه‌ی آنان با رسول‌الله
آیه ۳	لَهُمْ مَغْفِرَةٌ	۱۵. آموزش به خاطر ادب و تقوا
آیه ۳	وَأَجْرٌ عَظِيمٌ	۱۶. پاداش بزرگ برای دل‌های تقواپذیر
آیه ۳	کل آیه ۳	۱۷. فروتنی در گفتار
آیه ۴	يَنَادُونَكَ مِنَ وَّرَاءِ الْحُجُرَاتِ	۱۸. پرهیز از بی‌ادبی در برخورد با پیامبر و ولی الهی در جامعه‌ی اسلامی
آیه ۴	أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ	۱۹. ناپختگی فکری/نداشتن شعور علت برخورد بی‌ادبانه ۲۰. بی‌ادبی به پیامبر به خاطر نداشتن تعقل و فهم است.
آیه ۴	کل آیه ۴	۲۱. نهی از رفتار ناپسند و شتاب‌زده در ارتباط با رسول خدا ۲۲. ارتباط مؤدبانه نشانه‌ی رشد عقلی است.
آیه ۵	لَوْ أَنَّهُمْ صَبَرُوا	۲۳. فضیلت صبر در تعامل اجتماعی
آیه ۵	حَتَّى تَخْرُجَ إِلَيْهِمْ	۲۴. پرهیز از بی‌نظمی و شتاب‌زدگی ۲۵. رعایت شأن افراد
آیه ۵	لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ	۲۶. پاداش در دنیا و آخرت برای صبر و ادب ۲۷. نتیجه‌ی مثبت رفتار مؤدبانه از سوی خدا داده می‌شود.
آیه ۵	وَاللَّهُ عَفُورٌ رَحِيمٌ	۲۸. فرصت توبه و اصلاح برای خطاکارانی که به سهو اشتباه کردند.
آیه ۵	کل آیه ۵	۲۹. ناپسند بودن شتاب‌زدگی در ارتباط با پیامبر/ اولیای الهی ۳۰. خداوند زمینه‌ی تربیت و اصلاح را همیشه باز گذاشته است. ۳۱. وجود برکات فردی و اجتماعی در رفتار مؤدبانه

با پایان یافتن مرحله کدگذاری اولیه، تحلیل عمیق و نظام‌مند مفاهیم آغاز گردید. در این مرحله، کدهای استخراج‌شده که ناظر بر جنبه‌های گوناگون تربیت اسلامی در سوره‌ی مبارکه‌ی حجرات بودند، به‌منظور ایجاد انسجام مفهومی و سهولت در تحلیل، ابتدا در قالب مقوله‌های میانی طبقه‌بندی شدند. در ادامه، این مقولات میانی با توجه به اشتراکات مفهومی و محتوایی، ذیل

چهار مقوله‌ی فراگیر سامان‌دهی گردیدند؛ مقولاتی که هر یک نمایانگر بعدی کلان از نظام تربیت اسلامی در ساختار مفهومی سوره هستند.

همچنین در این پژوهش، برای اطمینان از روایی کدگذاری، از روش اعتبار محتوایی بهره گرفته شد. بدین منظور، پیش‌نویس مقولات و مقوله‌های فرعی استخراج‌شده از آیات در اختیار چهار نفر از خبرگان علوم قرآنی و تربیتی قرار گرفت تا میزان انطباق کدها با مفاهیم آیات و صحت انتساب آن‌ها ارزیابی شود. نظرهای اصلاحی این متخصصان در بازنگری نهایی مقوله‌بندی لحاظ گردید. در ادامه، اطلاعات جمعیت‌شناختی این خبرگان ارائه شده است:

جدول شماره‌ی ۳. اطلاعات جمعیت‌شناختی خبرگان برای ارزیابی اعتبار پژوهش

دیف	تحصیلات	شغل
۱	دکتری رشته‌ی معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات	عضو هیئت‌علمی دانشگاه- استاد تمام
۲	دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی	عضو هیئت‌علمی دانشگاه- استادیار
۳	دکتری علوم قرآن و حدیث	عضو هیئت‌علمی دانشگاه- استادیار
۴	دانشجوی دکتری رشته‌ی علوم قرآن و حدیث	پژوهشگر حوزه‌ی تربیت اسلامی

برای بررسی پایایی، از روش توافق میان کدگذاران استفاده شد. بدین‌صورت که ۷ آیه‌ی اول از سوی پژوهشگر دیگری (دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث و آشنا با تحلیل محتوای کیفی) کدگذاری گردید؛ سپس درصد توافق میان آن دو از طریق فرمول «هولستی» محاسبه شد. ضریب توافق به‌دست‌آمده ۸۲ درصد بود که نشان‌دهنده‌ی پایایی مناسب نظام کدگذاری در این تحقیق است. بر اساس این و درنهایت، چهار بعد اصلی شناسایی گردید که عبارت‌اند از: ۱. اصول و مبانی تربیت اسلامی؛ ۲. الزامات فرایند تربیت اسلامی؛ ۳. اقدامات کلیدی در تحقق تربیت اسلامی؛ ۴. پیامدها و نتایج تربیت اسلامی.

در ادامه‌ی گزارش، جداول تحلیلی محتوای کیفی به‌صورت جامع و منظم، برای هر یک از این مقوله‌های فراگیر ارائه‌شده‌اند تا روند دسته‌بندی مفاهیم و مسیر شکل‌گیری ابعاد تربیتی در متن سوره به‌روشنی بازنمایی شود.

۴-۱- مقوله‌ی فراگیر ۱: اصول و مبانی تربیت اسلامی

جدول شماری ۴. ابعاد مقوله‌ی فراگیر اصول و مبانی تربیت اسلامی

مضمین اولیه	مقوله‌ی میانی
<ul style="list-style-type: none"> - پیش‌نیاز بودن ایمان به خدا و رسولش در مسیر شکوفایی در تربیت اسلامی - نظارت دائمی خدا بر رفتار انسان - علم و حکمت الهی در هدایت انسان‌ها بر اساس ظرفیت‌ها - آگاهی مطلق خدا از باطن انسان‌ها - ایمان قلبی معیار واقعی ایمان - نداشتن تردید، استواری و ثبات در ایمان و باور دینی - صداقت در ایمان شرط شکوفایی کامل انسان - علم فراگیر خداوند و آگاهی الهی به ظاهر و باطن انسان - هدایت برای ایمان به‌عنوان توفیق الهی است. - شرط بودن صداقت در ایمان واقعی بدون خودنمایی و ادعا - علم و نظارت خدا بر ظاهر و باطن انسان - بینایی و آگاهی خدا از اعمال - درک نسبت به علم مطلق خداوند پایه‌ی تربیت دینی است. - ایمان واقعی تنها باور ذهنی نیست، بلکه همراه با عمل جدی و ایثار است. 	<p>باور و ایمان عمیق به حضور خدا</p>
<ul style="list-style-type: none"> - جهانی بودن پیام تربیتی قرآن به‌واسطه‌ی خطاب عام به همه‌ی انسان‌ها - تأکید بر ریشه‌ی مشترک انسانی و وحدت نوعی بشر در هدایت و تربیت - تأکید بر تنوع اقوام و پذیرش تفاوت فرهنگی در تربیت - اقوام و جوامع می‌توانند در تعامل با یکدیگر، بهتر خود را بشناسند. - نظامات اجتماعی در تعاملات بین فرهنگی کامل می‌شود. 	<p>جهانی و فراگیر بودن چهارچوب تربیتی اسلام</p>
<ul style="list-style-type: none"> - اشاره به فطرت پاک انسانی در بیزاری از زشتی‌ها - وجود فطرت پاک انسان‌ها (بیزاری فطری از رفتار ناپسند از طریق تشبیه تکان‌دهنده برای زشتی غیبت در حق برادر دینی) - گرایش درونی به فضیلت در انسان به‌واسطه‌ی فطرت 	<p>وجود فطرت پاک در انسان‌ها</p>
<ul style="list-style-type: none"> - مرزبندی میان ظاهر و باطن دین‌داری - ایمان قلبی و اسلام زبانی است. - ضرورت باطن‌گرایی در تربیت دینی - تدریجی بودن فرایند ایمان در جامعه - پذیرش تربیت تدریجی در مسیر ایمان 	<p>تدریجی بودن فرایند تربیت</p>

مضمین اولیه	مقوله میانی
<ul style="list-style-type: none"> - فرصت توبه و اصلاح برای خطاکارانی که به سهو اشتباه کردند. - خداوند زمینه‌ی تربیت و اصلاح را همیشه باز گذاشته است. - پذیرش اصلاح و تغییر در تربیت - توبه‌پذیری در تربیت اخلاقی - دعوت به توبه و بازگشت اخلاقی در صورت لغزش - امید به اصلاح در تربیت اخلاقی - امکان توبه و بازسازی شخصیت اخلاقی در افراد - باز بودن درهای توبه و رشد 	<p>امکان بازگشت‌پذیری و اصلاح در مسیر تربیت</p>

۲-۴- مقوله‌ی فراگیر ۲: الزامات فرایند تربیت اسلامی

جدول شماره‌ی ۵: ابعاد مقوله‌ی فراگیر الزامات فرایند تربیت اسلامی

مضمین اولیه	مقوله میانی
<ul style="list-style-type: none"> - مقام حکمرانی تربیتی مختص دین و از جانب وحی است. - در جایی که دین حکمی دارد، دیگران حکمی به غیر آن نکنند. - پیشی نگرفتن از حکم خدا در داوری و تصمیم‌گیری - ملاک قرار دادن حکم خداوند در حوزه‌ی تربیت و تطبیق هرچه هست با آن - ضرورت تبعیت از هدایت الهی - ضرورت تمسک به وحی در مسائل اجتماعی - لطف خدا به جامعه‌ای که از وحی پیروی می‌کند. - بر هر انسانی واجب است از میان همه‌ی سنت‌های زندگی، دین خدا را سنت خود قرار دهد. - توصیه به رعایت حدود الهی، پرهیزگاری و تقوا - لزوم داخل شدن و ماندن ذیل ولایت الهی در مقام تشریح - محدودیت عقل بشر در برابر وحی 	<p>مبنا قرار دادن حکم خدا در تربیت</p>

<ul style="list-style-type: none"> - تأکید بر مسئولیت مؤمنان در قبال رسول خدا - نهی از پیش‌داوری و سبقت گرفتن از حکم خدا و پیامبر - رعایت ادب گفتاری در تعامل با پیامبر و ولی خدا در جامعه - احترام ظاهری و رفتاری و نیز رعایت مقام رسول خدا - پرهیز از رفتار معمولی با رسول خدا - ناپودی اعمال در صورت بی‌احترامی به پیامبر - پرهیز از هم‌سطح‌پنداری با مقام پیامبر و ولی خدا - تواضع به‌ویژه در زبان در برابر پیامبر و ولی الهی جامعه - پرهیز از بی‌ادبی در برخورد با پیامبر و ولی الهی در جامعه - بی‌ادبی به پیامبر به خاطر نداشتن تعقل و فهم است. - نهی از رفتار ناپسند و شتاب‌زده در ارتباط با رسول خدا - ناپسند بودن شتاب‌زدگی در ارتباط با پیامبر/ اولیای الهی - توصیه به چنگ زدن مؤمنان به راه رشد پیامبر - لزوم مراجعه به پیامبر در امور خود و عمل مطابق نظر ایشان 	<p>ایفای مسئولیت در قبال ولی جامعه (به‌صورت خاص رسول‌الله)</p>
<ul style="list-style-type: none"> - هدایت و تربیت بر اساس حکمت و علم کامل خداوند شکل می‌گیرد. - ملاک برتری، تقواست. - اصلاح نگاه متربیان نسبت به - دین‌داری و اسلام لطف الهی است. - زیباسازی ایمان در دل افراد - تلاش برای تعمیق جایگاه از اسلام به ایمان در قلوب جامعه 	<p>اصلاح نگاه متربیان نسبت به دین و تربیت اسلامی</p>
<ul style="list-style-type: none"> - ضرورت وجود و نقش رهبر در فرایند تربیت و هدایت - اهمیت تبعیت از رهبری الهی در تربیت 	<p>وجود رهبر و پیشوا در فرایند تربیت</p>
<ul style="list-style-type: none"> - واقع‌بینی در تربیت اجتماعی - امکان و احتمال وجود درگیری حتی میان مؤمنان - ارزش تعقل و بررسی پیش از اقدام - پیشگیری از پیامدهای تصمیم نادرست به‌واسطه تبیین و تحقیق 	<p>تعقل و واقع‌بینی در تربیت</p>
<ul style="list-style-type: none"> - عدالت‌محوری در تشخیص ظلم - تشخیص متجاوز (که حق را رعایت نکرده است) در نزاع - ضرورت تربیتی مقابله با تجاوزگر - مقابله با ظلم تا بازگشت به حق - توازن میان محبت و انصاف در تربیت - تحکیم صلح بر پایه عدالت - عدالت‌گرایی در تربیت اجتماعی - رعایت انصاف و بی‌طرفی - ارزش تربیتی عدالت در نظام دینی - محبوبیت عدالت نزد خدا - مسلمین برادر هر دو طرف نزاع‌اند و نباید در حق یک طرف ظلم شود. 	<p>عدالت‌ورزی در تربیت</p>

<ul style="list-style-type: none"> - مقابله با ظلم لازمه‌ی برقراری تعادل و تربیت اخلاقی جامعه - توازن میان محبت و انصاف در تربیت - لازم است سعی شود، در جامعه‌ی مؤمنان صلح برقرار شود. - ترویج صلح و آشتی در جامعه‌ی اسلامی - تلاش برای آشتی میان مؤمنان - رعایت حریم خصوصی - پنهان کردن عیوبی که در جامعه‌ی مؤمنان وجود دارد (با قطع تجسس و غیبت و غیره). - القای امید در مسیر تربیت جامعه - پیشگیری از شکل‌گیری بستر ظاهرگرایی و ریاکاری در دین‌داری 	<p>فراهم کردن بستر صلح و ثبات برای تحقق تربیت اسلامی</p>
<ul style="list-style-type: none"> - احتیاط در پذیرش اطلاعات از سوی منابع غیر موثق و افراد فاسق - بررسی، تحقیق و راستی‌آزمایی در مواجهه با کلام افراد فاسق - احتمال آسیب به دیگران به علت ناآگاهی و پیروی از کلام فاسق - نهی از گسترش شایعات و اخبار تأییدنشده - اعتماد به خبر افراد مؤمن و قابل وثوق - اعتماد نکردن به فاسق 	<p>راستی‌آزمایی و دقت در مواجهه با افراد نااهل و فاسق</p>

۳-۴- مقوله‌ی فراگیر ۳: اقدامات کلیدی در تحقق تربیت اسلامی

جدول شماره‌ی ۶. ابعاد مقوله‌ی فراگیر اقدامات کلیدی در تحقق تربیت اسلامی

مضامین اولیه	مقوله‌ی میانی
<ul style="list-style-type: none"> - ملاک هم قول است و هم فعل. - خداوند علاوه بر اعمال، بر دقت بر گفتار نیز تأکید دارد. - مراقبه‌ی دائمی در گفتار و رفتار - فروتنی در گفتار - پرهیز از لقب‌های تحقیرآمیز - زبان هم ابزار تربیت و هم ابزار تخریب است. - ضرورت کنترل گفتار در تربیت - نهی و پرهیز از غیبت 	<p>مراقبه و کنترل گفتار و زبان</p>

مضامین اولیه	مقوله‌ی میانی
<ul style="list-style-type: none"> - مراقبه‌ی دائمی در گفتار و رفتار - ضرورت توجه به اثر رفتار ظاهری بر باطن و اعمال - حساسیت تربیتی نسبت به رفتارهای به‌ظاهر کوچک - ضرورت آگاهی و مراقبت دائم نسبت به رفتارها - ارتباط مؤدبانه نشانه‌ی رشد عقلی است. - ناپختگی فکری/نداشتن شعور علت برخورد بی‌ادبانه - وجود برکات فردی و اجتماعی در رفتار مؤدبانه - پرهیز از خودبرتری - مؤمن واقعی کسی است که متواضع و شکرگزار باشد. - فضیلت صبر در تعامل اجتماعی - پرهیز از بی‌نظمی و شتاب‌زدگی - خطر قضاوت عجولانه و هشدار نسبت به آن - پرهیز از خودنمایی دینی - فروتنی در برابر فضل خدا - تحذیر نسبت به منت گذاشتن به خاطر دین‌داری 	<p>مراقبه و کنترل رفتار</p>
<ul style="list-style-type: none"> - زینت‌بخشی ایمان به قلب - گرایش قلبی در گریز از کفر در مؤمنان - تنفر درونی از فسق و گناه در میان مؤمنان به‌واسطه‌ی فطرت - نقش لطف الهی در هدایت تربیت قلبی - عادت دادن و تمرین دادن تقوای قلبی مؤمنان در قالب مواجهه‌ی مؤدبانه‌ی آنان با رسول‌الله - هدایت ایمانی نعمتی از جانب خدا است. - کنترل ذهن و پرهیز از پیش‌داوری - نهی از بدگمانی بی‌دلیل - اگر درباره‌ی کسی ظن بدی به دلت وارد شد، آن را نپذیر و به آن ترتیب اثر نده. - برخی گمان‌ها گناه است. - تأکید بر مراقبت اخلاقی و تقوا در رفتارهای پنهان - کنترل ذهن (پرهیز از گمان بد) - ضرورت صداقت با خویشتن در تربیت دینی به‌واسطه‌ی دانایی مطلق خداوند - خطر انحراف اخلاقی پس از ایمان - هشدار نسبت به زشتی بازگشت به رفتار جاهلی بعد از ایمان 	<p>مراقبه و کنترل ذهن و قلب</p>

مضامین اولیه	مقوله‌ی میانی
<ul style="list-style-type: none"> - نهی از تمسخر دیگران - تأکید بر تمسخر نکردن در میان زنان - نهی از عیب‌جویی - مسلمانان همه از هم‌اند و عیب‌جویی از مسلمان دیگر عیب‌جویی از خود است. - نهی از پیگیری و تفحص در اموری که مردم عنایت دارند پنهان ماند. - کنترل چشم و گوش (پرهیز از تجسس) - به‌کارگیری همه‌ی تلاش خویش در پیشبرد راه خدا - ضرورت جهاد با مال و جان در مسیر شکوفایی کامل - رشد واقعی در تربیت ایمانی و دوری از گناه شکل می‌گیرد. 	<p>مراقبه و کنترل افعال</p>
<ul style="list-style-type: none"> - ضرورت تمایز در برخورد با اولیای الهی - رعایت شأن افراد - پس از ایمان آوردن فرد، به او علامت کاری را که قبلاً کرده است، نزنید. - منتظم بودن به برتری‌های برخی افراد بر برخی دیگر - حفظ کرامت دیگران - حفظ شخصیت اجتماعی افراد مسلمان در جامعه - ترویج فرهنگ شناخت متقابل و تعامل محترمانه - امکان برتری باطنی دیگران در جامعه - حفظ کرامت دیگران - احترام متقابل در ارتباطات اجتماعی 	<p>رعایت شأن و منزلت افراد در جامعه</p>
<ul style="list-style-type: none"> - تأکید بر مسئولیت مؤمنان در قبال جامعه‌ی اسلامی - ضرورت مسئولیت‌پذیری در قبال مسائل و تصمیمات اجتماعی - توجه به وظیفه‌ی اصلاح‌گری در جامعه - مسئولیت اجتماعی در اصلاح روابط در میان جامعه‌ی اسلامی - پاداش معنوی برای اصلاح‌گری اجتماعی - در تربیت اجتماعی همه‌ی مؤمنان مسئول اصلاح روابط میان خود هستند. - دستیابی به رحمت الهی از طریق اصلاح در جامعه 	<p>مسئولیت‌پذیری و اصلاح‌گری در قبال جامعه‌ی اسلامی</p>

۴-۴- مقوله‌ی فراگیر ۴: پیامدها و نتایج تربیت اسلامی

جدول شماره ۷. ابعاد مقوله‌ی فراگیر پیامدها و نتایج تربیت اسلامی

مضمین اولیه	مقوله‌ی میانی
<ul style="list-style-type: none"> - تأکید بر پیوند برادری میان اهل ایمان - تربیت بر مبنای وحدت و برادری ایمانی - تأکید بر تقوا و پرهیز از رفتار تفرقه‌افکنانه - تأکید بر وحدت مؤمنان به‌عنوان پایه‌ی تربیت اجتماعی در جامعه‌ی اسلامی - سزاوار است از مؤمن همواره به خیر یاد شود. - جامعه‌ی اسلامی باید منسجم و یکپارچه بماند. 	<p>تقویت برادری، همبستگی و وحدت در جامعه‌ی اسلامی</p>
<ul style="list-style-type: none"> - رد نژادپرستی و برتری نژادی در اسلام - تربیت بر مبنای وحدت نوع انسان، نه تفاوت نژادی، قومی یا جنسیتی - نفی معیارهای نژادی و ظاهری در تربیت‌پذیری - زدن ریشه‌ی تفاخر به انساب 	<p>نفی نژادپرستی و تفاخر نژادی در جامعه‌ی اسلامی</p>
<ul style="list-style-type: none"> - تمایز اهل ادعا و اهل حقیقت - پاداش در دنیا و آخرت برای صبر و ادب - پاداش بزرگ برای دل‌های تقواپذیر - نتیجه‌ی مثبت رفتار مؤدبانه از سوی خدا داده می‌شود. - اطاعت از دین معیار پاداش‌دهی از جانب خداوند است. - عدالت الهی در پاداش‌دهی به اعمال - تأثیر منفی بی‌ادبی بر اعمال صالح - آموزش به خاطر ادب و تقوا 	<p>پاداش‌دهی از سوی خداوند</p>

۵- نتیجه‌گیری

با توجه به تحلیل‌های انجام‌شده و کدگذاری‌های صورت‌گرفته بر اساس تفسیر المیزان، ابعاد گوناگون تربیت اسلامی در سوره‌ی مبارکه‌ی حجرات به‌صورت منظم در قالب چهار مقوله‌ی فراگیر طبقه‌بندی شدند. این مقولات حاصل پردازش عمیق مفاهیم استخراج‌شده از متن قرآن کریم هستند و هریک بازتاب‌دهنده‌ی بخشی از منظومه‌ی تربیتی اسلام از دیدگاه این سوره‌اند. اکنون در بخش نتیجه‌گیری، با استناد به کدها و مفاهیم به‌دست‌آمده، هریک از این مقولات به‌صورت توصیفی و تحلیلی بررسی می‌شوند تا تصویر جامعی از ساختار تربیتی سوره ارائه گردد. این تبیین درک روشن‌تری از روابط میان مفاهیم تربیتی قرآن فراهم می‌آورد و امکان بهره‌گیری کاربردی از این آموزه‌ها در نظام‌های تربیتی معاصر را نیز میسر می‌سازد.

۵-۱- اصول و مبانی تربیت اسلامی مبتنی بر سوره‌ی حجرات

مقوله‌ی فراگیر اول با عنوان «اصول و مبانی تربیت اسلامی» شامل پنج مقوله‌ی میانی اساسی است که اصول بنیادی تربیت اسلامی را تبیین می‌کند: نخستین اصل، «باور و ایمان عمیق به حضور خدا» است که بر اهمیت ایمان قلبی و استواری در باور دینی به‌عنوان پیش‌نیاز تربیت صحیح تأکید دارد. مطابق یافته‌ها، نظارت دائمی خداوند بر اعمال و رفتار انسان‌ها و آگاهی کامل او از ظاهر و باطن آنان، مبنای مهمی برای خودکنترلی و رشد اخلاقی است. ایمان واقعی در دیدگاه تربیت اسلامی به معنای اعتقاد ذهنی و عملی توأم با صداقت و ایثار است. در این نگاه، هدایت و ایمان واقعی نعمتی الهی به‌شمار می‌آید که با صداقت و بدون خودنمایی و تظاهر حاصل می‌گردد.

دومین اصل، «جهانی و فراگیر بودن چهارچوب تربیتی اسلام» است. این اصل با اشاره به فراگیر بودن پیام تربیتی قرآن تأکید دارد که مخاطب تربیت اسلامی همه‌ی انسان‌ها هستند، فارغ از هرگونه تفاوت قومی و فرهنگی؛ ازاین‌رو، آموزه‌های اسلامی با توجه به وحدت انسانی و درعین‌حال پذیرش تفاوت‌ها، تعامل میان اقوام و فرهنگ‌ها را بستری مناسب برای رشد و تکامل اجتماعی و تربیتی انسان‌ها معرفی می‌کند.

اصل سوم، «وجود فطرت پاک در انسان‌ها» است. یافته‌ها نشان می‌دهد، قرآن کریم وجود یک فطرت پاک را در انسان به رسمیت می‌شناسد که او را به‌صورت درونی به فضیلت‌ها گرایش می‌دهد و از ناپسندی‌ها بیزار می‌سازد. این بی‌زاری فطری از اعمالی مانند غیبت، به شکلی ملموس و اثرگذار در آیات سوره‌ی حجرات مطرح‌شده و نشان‌دهنده‌ی ظرفیت ذاتی انسان برای رشد اخلاقی و معنوی است.

چهارمین اصل، «تدریجی بودن فرایند تربیت» است. این اصل تأکید می‌کند تربیت دینی و ایمانی به‌صورت فرایندی و مرحله‌ای است؛ ازاین‌رو ضرورت دارد که میان ظاهرگرایی و ایمان قلبی تفاوت قائل شود و ضمن پذیرش تفاوت در سطوح ایمان افراد، بر اهمیت باطن‌گرایی و ایمان عمیق قلبی تأکید گردد؛ همچنین بر این مبنای تدریجی و فرایندی بودن تربیت فرصتی برای درونی شدن آموزه‌ها فراهم می‌کند و از شتاب‌زدگی و سطحی‌نگری جلوگیری می‌نماید.

پنجمین اصل نیز «امکان بازگشت‌پذیری و اصلاح در مسیر تربیت» است. یافته‌ها بیان‌کننده‌ی این است که در نگاه قرآن کریم، مسیر تربیت اخلاقی و معنوی هرگز بسته نیست. همواره برای خطاکاران و افرادی که دچار لغزش شده‌اند، فرصت توبه، اصلاح و بازگشت وجود دارد. توبه‌پذیری و فراهم بودن زمینه‌ی اصلاح شخصیت از مهم‌ترین اصول و مؤلفه‌های تربیت اسلامی به‌شمار می‌آید و سبب امیدواری و انگیزه‌بخشی برای تلاش در جهت رشد اخلاقی و ایمانی در میان انسان‌ها می‌شود.

۲-۵- الزامات فرایند تربیت اسلامی

یافته‌های پژوهش حاضر در پرتو سوره‌ی مبارکه‌ی حجرات حاکی از آن است که تحقق تربیت اسلامی مستلزم توجه به مجموعه‌ای از الزامات و ضرورت‌های اساسی است که مبنای صحیح فرایند تربیتی را فراهم می‌آورد که تحت مقوله‌ی فراگیر «الزامات فرایند تربیت اسلامی» دسته‌بندی شده‌اند. این الزامات در قالب چند مقوله‌ی میانی برجسته به شرح زیر تبیین شده‌اند:

مبنا قرار دادن حکم خدا در تربیت: از جمله الزامات مهم در تربیت اسلامی که در آیات سوره‌ی حجرات بر آن تأکید فراوان شده است، ضرورت مبنا قرار دادن حکم خدا در تربیت انسان‌هاست. در نگاه اسلامی، منبع و مرجع نهایی تشخیص و داوری در حوزه‌ی اخلاق و رفتار، وحی الهی و حکم خداوند است؛ بنابراین، هیچ فرد یا گروهی نباید فراتر از حدود وحی و حکم الهی تصمیمی اتخاذ کند یا نظر دهد، بلکه همه باید تابع محض دستورهای الهی باشند.

یکی دیگر از الزاماتی که بدین منظور در تربیت اسلامی از اهمیت فراوانی برخوردار است، ضرورت پیروی و تمسک به وحی و هدایت الهی در همه‌ی مسائل و حوزه‌های زندگی، به‌ویژه مسائل اجتماعی و روابط میان انسان‌هاست. تأکید قرآن بر این است که هرگاه جامعه‌ای از هدایت و حیانی پیروی کند، مورد لطف و رحمت ویژه الهی قرار می‌گیرد و مسیر رشد و سعادت حقیقی برایش فراهم می‌گردد؛ همچنین بر هر فرد مسلمان لازم است که در میان سنت‌ها و روش‌های مختلف زندگی، شیوه‌ی زندگی دینی و الهی را برگزیند و تقوا و رعایت حدود خداوند را پیشه سازد تا مسیر تربیت او به عاقبت به‌خیری ختم شود.

ایفای مسئولیت در قبال ولی جامعه (پیامبر و اولیاء الهی): قرآن کریم به‌صراحت بر نقش و جایگاه محوری پیامبر اکرم (ص) (و اولیاء الهی) در مسیر هدایت و تربیت تأکید کرده است. از نگاه آیات سوره‌ی حجرات، مسلمانان موظف به رعایت احترام کامل نسبت به ولی جامعه (پیامبر و جانشینان الهی) هستند و باید از هرگونه پیشی گرفتن و سبقت در حکم و دستور نسبت به پیامبر و اوصیای او خودداری نمایند. آداب ظاهری و باطنی همچون تواضع، ادب گفتاری و رفتاری و پرهیز از برخورد معمولی و هم‌سطح‌پنداری با پیامبر، در کنار خودداری از شتاب‌زدگی و پیش‌داوری در امور مرتبط با ولی الهی از نکات مهم تربیتی است که قرآن به آن اشاره کرده و رعایت نکردن آن را موجب تباهی اعمال فرد معرفی نموده است.

اصلاح نگاه متربیان نسبت به دین و تربیت اسلامی: یکی از ظریف‌ترین ابعاد تربیت اسلامی تلاش برای اصلاح و عمق‌بخشی به نگرش افراد نسبت به دین و تربیت دینی است. از این دیدگاه، دین‌داری نه یک وظیفه‌ی خشک و دستوری، بلکه لطف و نعمتی الهی تلقی می‌شود که نیازمند فهم عمیق و نگاه صحیح به جایگاه آن در زندگی فردی و اجتماعی است. تأکید قرآن بر این است که انسان‌ها باید متوجه باشند ملاک برتری حقیقی نزد خداوند تقواست و باید در جامعه‌ی اسلامی تلاش گردد تا این نگاه صحیح در دل‌ها نهادینه شود و از سطح اسلام‌زبانی به عمق ایمان قلبی ارتقا یابند.

وجود رهبر و پیشوا در فرایند تربیت: تربیت اسلامی نیازمند حضور فعال و مستمر رهبر و

پیشوایی است که به هدایت الهی متصل باشد. قرآن در سوره‌ی حجرات بر ضرورت وجود رهبری دینی و اطاعت از دستورها و آموزه‌های او (به‌صورت خاص رسول خدا^(ص)) تأکید دارد. و بر اساس این، اهمیت وجود رهبر صالح و نقش تربیتی او در هدایت فرد و جامعه‌ی اسلامی، به‌عنوان الگویی عینی در طی مسیر تربیت و تعالی فردی و اجتماعی، انکارنشده است.

تعقل و واقع‌بینی در تربیت: یکی دیگر از نکات مورد تأکید در سوره‌ی حجرات، لزوم تعقل و تفکر عمیق و همچنین واقع‌بینی در فرایند تربیت است. اسلام به اندیشه، تحقیق و پرهیز از شتاب‌زدگی و عجله در قضاوت دعوت می‌کند. جامعه‌ی اسلامی باید نسبت به امکان وقوع خطا و حتی تعارض میان افراد جامعه واقع‌بین باشد و برای مقابله با این امر، اهمیت تعقل و بررسی دقیق و عمیق امور را پیش از هر تصمیمی مورد تأکید قرار دهد.

عدالت‌ورزی در تربیت: از دیگر الزامات اساسی تربیت اسلامی عدالت‌ورزی و انصاف است. قرآن بر عدالت‌محوری در همه‌ی سطوح و حوزه‌ها، به‌ویژه در داوری و حل اختلافات اجتماعی تأکید می‌کند و به‌وضوح بیان می‌دارد که در صورت بروز اختلاف، مسئولیت مسلمانان تشخیص و مقابله با ظلم و تجاوز است تا شرایط عادلانه برای همه مهیا شود. محبوبیت عدالت نزد خداوند و لزوم رعایت انصاف در روابط اجتماعی از اصولی است که همواره باید مورد توجه جدی قرار گیرد.

فراهم کردن بستر صلح و ثبات در جامعه: یکی از الزاماتی که زمینه‌ی مناسب برای تحقق اهداف تربیتی اسلام را فراهم می‌کند، ایجاد و حفظ شرایط صلح و آرامش در جامعه است. از دیدگاه قرآن، وجود صلح و آرامش اجتماعی شرط اساسی رشد اخلاقی و معنوی جامعه است. بدین منظور، جامعه‌ی اسلامی موظف است شرایطی را فراهم آورد که تنش‌ها و اختلافات به‌سرعت مدیریت و برطرف شود و روابط بر پایه‌ی دوستی و آشتی و برادری برقرار گردد. بدین منظور، حفظ کرامت انسانی و رعایت حریم خصوصی افراد نیز مورد تأکید فراوان قرار دارد. منع قرآن از غیبت، تجسس در زندگی خصوصی افراد و افشای عیوب پنهان برای حفظ فضای اعتماد و اطمینان متقابل در جامعه‌ی اسلامی است تا بستر صلح و ثبات در جامعه بیش‌ازپیش هموار شود.

راستی‌آزمایی و دقت در مواجهه با افراد ناهل و فاسق: آخرین الزام مهم، تأکید بر اهمیت دقت و تحقیق در پذیرش اخبار و اطلاعات است، به‌ویژه هنگامی که این اطلاعات از سوی افراد فاسق یا ناهل منتشر می‌شود. قرآن کریم مسلمانان را از پذیرش بی‌قیدوشرط اطلاعاتی بازمی‌دارد که منبع آن نامطمئن است و آنان را به بررسی دقیق و راستی‌آزمایی موظف می‌سازد. این اصل تربیتی برای حفظ سلامت جامعه و جلوگیری از آسیب‌های احتمالی ناشی از انتشار شایعات و اخبار دروغ مورد تأکید قرار گرفته است.

۵-۳- اقدامات کلیدی در تحقق تربیت اسلامی

یافته‌های پژوهش در ارتباط با مقوله‌ی فراگیر سوم با عنوان «اقدامات کلیدی در تحقق تربیت اسلامی»، نشان‌دهنده‌ی مجموعه‌ای از اقدامات ضروری است که عمل به آن‌ها زمینه را برای تربیت صحیح فردی و اجتماعی در پرتو آموزه‌های قرآنی سوره‌ی مبارکه‌ی حجرات فراهم می‌کند. این

اقدامات در چند محور اساسی به شرح زیر قابل طبقه‌بندی و تحلیل‌اند:

اولین محور، «مراقبه و کنترل گفتار و زبان» است که در آن بر ضرورت همسانی میان گفتار و کردار تأکید شده است. یافته‌ها بیان می‌کنند که خداوند در آموزه‌های قرآنی، بر مراقبت دقیق از گفتار تأکید دارد و در تربیت اسلامی خواهان فروتنی در گفتار، پرهیز از استفاده از لقب‌های تحقیرآمیز و ترک غیبت است. از دیدگاه تربیت اسلامی، زبان می‌تواند هم به‌عنوان ابزار رشد و هم به‌عنوان وسیله‌ای برای تخریب و آسیب در جامعه عمل کند و بنابراین، کنترل مستمر آن ضروری است.

دومین محور، «مراقبه و کنترل رفتار» است. یافته‌ها نشان می‌دهد که تربیت اسلامی بر ضرورت مراقبه‌ی مستمر در رفتارهای ظاهری تأکید دارد؛ زیرا رفتارهای کوچک نیز می‌توانند آثار عمیقی بر باطن انسان و اعمال وی داشته باشند. رفتار مؤدبانه به‌عنوان نشانه‌ای از رشد عقلی و فکری محسوب می‌شود. بدین منظور، پرهیز از خودبرتربینی، رعایت فروتنی در مقابل فضل الهی و اجتناب از رفتارهای نمایشی و منت‌گذاری در دین‌داری، به‌صورت ویژه در این سوره مورد توجه قرار گرفته است؛ همچنین فضیلت صبر و پرهیز از شتاب‌زدگی و قضاوت عجولانه در تعاملات اجتماعی از دیگر تأکیدات مهم این سوره در این محور از تربیت است.

اقدام تربیتی بعدی که در آیات این سوره اهمیت ویژه‌ای یافته است، توجه به «مراقبه و کنترل ذهن و قلب» است. تربیت اسلامی علاوه بر ظاهر، به‌طور جدی بر تربیت قلب و کنترل ذهن تأکید دارد. از دیدگاه قرآن، ایمان باید به زیبایی در قلب فرد زینت داده شود و مؤمن باید به‌واسطه‌ی فطرت پاک خود، گرایش قلبی به گریز از کفر و دوری از فسق و گناه داشته باشد. بدین منظور، لطف الهی نقش تعیین‌کننده‌ای در هدایت و تربیت قلب انسان دارد. مؤمنان موظف‌اند تقوای قلبی را در قالب ادب و احترام در مواجهه با رسول خدا تمرین کنند و از پیش‌داوری ذهنی و بدگمانی بی‌دلیل نسبت به دیگران به‌شدت پرهیز نمایند؛ زیرا بسیاری از گمان‌ها گناه هستند؛ همچنین خطر انحراف اخلاقی و بازگشت به رفتار جاهلی پس از ایمان، مورد هشدار جدی قرآن است و فرد باید با صداقت و خودآگاهی همواره به تربیت اخلاقی و قلبی خود بپردازد.

از دیگر محورها و اقدامات کلیدی تربیت اسلامی که در سوره‌ی حجرات ذکر شده است، لزوم «مراقبه و کنترل افعال» است. نهی از تمسخر دیگران (با تأکید در میان زنان)، عیب‌جویی و تفرص و تجسس در اموری که افراد تمایل دارند پنهان بمانند، ازجمله مصادیق کنترل عملی است که به حفظ سلامت اخلاقی جامعه کمک می‌کند؛ همچنین کنترل چشم و گوش و پرهیز از جستجوی بیهوده در زندگی دیگران به‌عنوان الزامات تربیتی معرفی شده است؛ همچنین قرآن تحقق تربیت صحیح ایمانی را منوط به تلاش عملی و جهاد با مال و جان برای دوری از گناه و پیشبرد اهداف الهی معرفی می‌کند.

محور دیگر اقدامات کلیدی «رعایت شأن و منزلت افراد در جامعه» است. یافته‌ها نشان می‌دهند که افراد باید در برخورد با یکدیگر و خصوصاً در ارتباط با اولیای الهی (و به‌صورت ویژه رسول خدا)، تمایز لازم را رعایت کنند و شأن آنان را به‌صورت خاص بشناسند؛ همچنین از هرگونه

برچسب زدن به افراد بر اساس گذشته‌ی آنان، پس از ایمان آوردن، باید اجتناب شود و باید به برتری‌های معنوی و اخلاقی افراد احترام گذاشت. حفظ کرامت انسانی، شناخت متقابل و تعامل محترمانه و امکان برتری باطنی افراد در جامعه از دیگر مضامین مورد تأکید در این بخش است. «مسئولیت‌پذیری و اصلاح‌گری در قبال جامعه‌ی اسلامی» محور نهایی است. بر اساس آیات سوره‌ی حجرات، همه‌ی مؤمنان موظف هستند که نسبت به امور اجتماعی و اخلاقی جامعه مسئولانه عمل کنند و در صورت مشاهده‌ی اختلاف، نزاع یا نقص در روابط، به اصلاح آن بپردازند. قرآن بر مسئولیت جدی مؤمنان در اصلاح روابط میان خودشان نیز تأکید می‌کند و از آنان می‌خواهد که برای صلح و اصلاح اجتماعی تلاش کنند. بدین منظور، قرآن پاداش و رحمت ویژه‌ای را برای کسانی وعده داده است که در اصلاح روابط اجتماعی کوشا هستند.

۴-۵- پیامدها و نتایج تربیت اسلامی

بررسی و تحلیل مضامین تربیتی سوره‌ی مبارکه‌ی حجرات نشان می‌دهد که اجرای صحیح و دقیق تربیت اسلامی در جامعه‌ی انسانی، نتایج و پیامدهای مشخص و عینی در حوزه‌های مختلف اخلاقی، اجتماعی و معنوی به همراه دارد. این نتایج به‌طور مشخص در سه محور اساسی زیر قابل‌بیان هستند:

۴-۵-۱- تقویت برادری، همبستگی و وحدت در جامعه‌ی اسلامی

یکی از نتایج آشکار تربیت اسلامی که از آیات سوره‌ی حجرات استخراج شده است، تقویت و تثبیت پیوند عمیق برادری و انسجام میان مؤمنان در جامعه‌ی اسلامی است. در جامعه‌ای که مضامین تربیتی قرآن عملیاتی شده باشد، وحدت و همبستگی ایمانی به‌عنوان واقعیتی ملموس نمایان می‌شود و روابط اجتماعی بر اساس تقوا، احترام متقابل و پرهیز از هرگونه رفتار تفرقه‌انگیز شکل می‌گیرد. در چنین جامعه‌ای، به‌طور طبیعی از مؤمنان همواره به نیکی یاد می‌شود و انسجام درونی و اجتماعی به سطح بالایی می‌رسد. این وحدت و برادری ایمانی روابط فردی را بهبود می‌بخشد و ساختار اجتماعی را نیز مستحکم و یکپارچه می‌کند.

۴-۵-۲- نفی نژادپرستی و تفاخر نژادی در جامعه‌ی اسلامی

از دیگر نتایج برجسته تربیت اسلامی که مستقیماً در آیات سوره‌ی حجرات منعکس است، از میان رفتن یا کاهش جدی تفکرات نژادپرستانه و برتری‌جویی‌های قومی و نژادی است. تربیت اسلامی جامعه‌ای را پدید می‌آورد که تقوا و فضیلت اخلاقی معیار ارزش‌گذاری و برتری در آن است، نه وابستگی‌های نژادی یا قومی؛ در نتیجه، در چنین جامعه‌ای، تفاخر به نسب و تکیه بر معیارهای ظاهری و نژادی، جای خود را به احترام به شأن انسانی، فضیلت اخلاقی و وحدت انسانی داده است. این نگاه انسانی و فراگیر فضای فرهنگی و اجتماعی جامعه‌ی اسلامی را از آسیب‌ها و اختلافات ناشی از نژادپرستی مصون می‌سازد.

۳-۴-۵- تحقق پاداش الهی و آموزش در زندگی فردی و اجتماعی مؤمنان

سومین پیامد عملی اجرای تربیت اسلامی که در آیات سوره‌ی حجرات مورد توجه قرار گرفته، برخورداری مؤمنان از پاداش الهی و آموزش است. یافته‌ها نشان می‌دهند که در یک جامعه‌ی تربیت‌یافته بر اساس آموزه‌های قرآنی، تمایز روشنی میان افراد مدعی و مؤمنان واقعی ایجاد می‌شود. در این جامعه، مؤمنان به سبب رعایت تقوا، ادب، صبر و رعایت اخلاق، پاداش‌های ملموسی از سوی خداوند در دنیا و آخرت دریافت می‌کنند. رفتار مؤدبانه و رعایت تقوا موجب بهره‌مندی از آموزش الهی می‌شود و متقابلاً، هرگونه بی‌ادبی و رفتار ناپسند آثار منفی مشخصی بر ارزش اعمال صالح دارد. درواقع، عدالت الهی در پاداش‌دهی به اعمال انسان‌ها به‌عنوان واقعیتی جاری، ملموس و عینی در جامعه‌ی تربیت‌شده بر اساس آموزه‌های سوره‌ی حجرات نمود پیدا می‌کند.

۵-۵- جمع‌بندی

درنهایت، با بررسی و تحلیل محتوای کیفی مضامین تربیتی سوره‌ی حجرات می‌توان گفت که نظام تربیتی مطرح در این سوره یک نظام جامع و فراگیر است که از اصول و مبانی بنیادین آغاز می‌شود و با رعایت الزامات دقیق و اقدامات عملی مستمر، به پیامدهایی روشن و ملموس منتهی می‌گردد. این نظام تربیتی الگوی تمام‌عیاری برای ساختن جامعه‌ای منسجم، متحد، متعادل و اخلاق‌مدار است که ارزش‌های والای انسانی و معنوی در آن به‌وضوح تجلی پیدا می‌کنند. بدین ترتیب، آموزه‌های تربیتی سوره‌ی مبارکه‌ی حجرات به‌عنوان الگویی زنده و کاربردی، مسیر روشنی را برای تحقق جامعه‌ای الهی، سالم و آرمانی ترسیم می‌کند.

منابع

- قرآن کریم.
- ابراهیم مصطفی، احمد حسن الزیات؛ حامد عبد القادر و محمد علی النجار؛ المعجم الوسیط؛ دار الدعوة للطبع والنشر والتوزیع، بی‌تا.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر؛ التحریر والتنویر؛ بیروت: مؤسسه التاریخ، بی‌تا.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو؛ البدایة والنہایة؛ بیروت: دار الفکر، ۱۴۰۷ ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرّم؛ لسان العرب؛ بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
- احمدزاده، سید مصطفی؛ «چیستی ایمان در قرآن کریم به روش تحلیل محتوای کیفی»؛ مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۱۲، دوره ۲، ۱۳۹۸ ش.
- امینی، ابراهیم؛ اسلام و تعلیم و تربیت؛ قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۴ ش.
- جانی‌پور، محمد؛ «کارکردهای کیفی استفاده از روش «تحلیل محتوا» در فهم احادیث علوم قرآن و حدیث»؛ شماره ۴۹، دوره ۱، ۱۳۹۶ ش.
- خنیفر، حسین و ناهید مسلمی؛ اصول و مبانی روش‌های پژوهش کیفی؛ تهران: نگاه دانش، ۱۳۹۵ ش.
- دهخدا، علی‌اکبر؛ لغت‌نامه دهخدا؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳ ش.
- رازی، ابوالفتوح حسین بن علی؛ روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن؛ مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ ق.
- رجائی، طاهره؛ برومند، محمدحسین؛ حیدری مزرعه‌آخوند، محمدعلی؛ حائری، محمود؛ جودوی، امیر؛ «نقد و بررسی آرای مفسران در تبیین شیوه‌های تربیت اخلاقی سوره‌ی حجرات»؛ آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، شماره ۵، دوره ۲، ۱۳۹۸ ش.
- سیوطی، جلال‌الدین؛ الدر المنثور فی تفسیر المأثور؛ قم: کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق.
- شکرپیگی، نرگس؛ مروتی، سهراب؛ قاسمی، یارمحمد؛ «خوانش قرآنی از سرمایه‌ی اجتماعی با تأکید بر سوره‌ی حجرات»؛ دین و ارتباطات (دانشگاه امام صادق/ نامه صادق)، شماره ۲۴، دوره ۱، ۱۳۹۶ ش.
- شکوهی، غلامحسین؛ تعلیم و تربیت و مراحل آن؛ مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷ ش.
- طباطبایی، سید محمدحسین؛ ترجمه تفسیر المیزان؛ ترجمه‌ی سید محمدباقر موسوی همدانی؛ چاپ بیست‌وسوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم)، ۱۳۸۶ ش.
- طبری، محمدبن جریر؛ جامع البیان فی تفسیر القرآن؛ بیروت: دار المعرفه، ۱۴۱۲ ق.
- طیب، سید عبدالحسین؛ تفسیر اطیب البیان فی تفسیر القرآن؛ تهران: اسلام، ۱۳۷۸ ش.
- فکوری، محمد؛ صاعد رازی، محمدحسین؛ «چیستی دانش تربیت قرآن بنیان از منظر فلسفه دانش»؛ قرآن و علم، دوره ۱۸، شماره ۳۵، ۱۴۰۳ ش.
- قمی، علی ابن ابراهیم؛ تفسیر اقلمی؛ قم: دارالکتاب، ۱۳۶۳ ش.
- کرپندورف، کلوس؛ تحلیل محتوا؛ مبانی روش‌شناسی؛ ترجمه‌ی هوشنگ نایی؛ تهران: نشر نی، ۱۳۸۳ ش.
- محمدعلی نژاد عمران؛ روح‌الله؛ فاضلی، حمیدرضا؛ فاضلی، علی‌رضا؛ «راهکارهای ارتقای بعد فردی

سلامت اجتماعی در قرآن کریم؛ مطالعه موردی سوره‌ی حجرات؛ فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی؛ ۱۴۰۳ ش.

- مصطفوی، حسن؛ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۱ ش.
- معروفی، یحیی و محمدرضا یوسفزاده؛ تحلیل محتوا در علوم انسانی؛ همدان: سپهر دانش، ۱۳۸۸ ش.
- میرسندسی، سید محسن؛ «تحلیل محتوای کیفی مضامین اجتماعی در سوره‌ی حجرات»؛ پژوهش‌های قرآنی، شماره‌ی ۲۷، دوره‌ی ۱۰۲، ۱۴۰۱ ش.
- Elo, S., & Kyngäs, H. (2008). The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing*, 62(1), 107-115.
- Zhang, Y., & Wildemuth, B. M. (2009). Qualitative analysis of content. *Applications of social research methods to questions in information and library science*, 308(319), 1- 12.